

Kiss Lajos András

AZ INFORMÁCIÓS VILÁGTÁRSADALOM JÖVŐJE 2.

TÖPRENGÉSEK YUVAL HARARI NEXUS CÍMŰ KÖNYVE OLVASÁSA
KÖZBEN

2025-02-24 | ESSZÉ

Harari a *Nexus*ban sok szempontból a *Homo Deus* problematikáját folytatja, továbbra is az emberi történelem egészének útját igyekszik nyomon követni a kőkorszaktól az írásbeliség és a könyvnyomtatás forradalmi teljesítményein át a mesterséges intelligencia éppen napjainkban globálissá terebélyesedő korszakáig. A *Nexus*

eredetisége elsősorban abban a törekvésében érzékelhető, hogy az (ismert) emberi történelem szinte minden problémáját összekapcsolja az információs hálózatok fejlődésével. Számára a történelmi események lényege elsődlegesen „hálózati teljesítmény”. Éppen ezért érthető, hogy legelső kérdése ennek a manapság rendkívül divatos fogalomnak a megválaszolhatóságára irányul: voltaképpen mi az információ? A szerző őszintén bevallja, hogy a meghatározás korántsem egyszerű, hiszen „... olyan fogalom meghatározása, mint az *információ*, nézőpont kérdése.” [1] Azt sem egyszerű meghatározni, hogy az információ milyen viszonyban van a ténnyel, az igazsággal, illetve a valósággal. Az információ naiv értelmezése szerint a dolgokat az „igazságkeresés kontextusa teszi információvá”, vagyis az információ a valóságot reprezentálja. Harari azt írja, egy feltételezés olykor a valóságot tükrözi, de korántsem tekinthető abszolút szükségszerűségnek. Csak az igazságot lehet a valóság hiteles reprezentációjának tekinteni, viszont „(...) a legtöbb információ nem a valóság reprezentációjának kísérlete, és az információt valami egészen más határozza meg. Az emberi társadalomban és valójában minden biológiai és fizikai rendszerben az információ *nem reprezentál semmit.*” [2] Az információ mindig valamilyen *történetbe*, illetve *elbeszélésbe* rendezve nyeri el értelmét, és csak ekkor deríthető ki, hogy a valóságot (illetve az igazságot) reprezentálja, vagy valamilyen más célnak alárendelt.

információ-struktúrák

Érdeemes az álláspontot Markus Gabriel meghatározásával összehasonlítani. A német filozófus szerint a fogalom mai értelmezése szorosan kapcsolódik az úgynevezett digitális korszakhoz, ami egyúttal megfeleltethető a felfogásnak, amit a tudományfilozófiában Gottlob Frege óta a *gondolatok jelentéseként* vagy *értelmeként* határoznak meg. A huszadik század első felében Russell, Whitehead és Wittgenstein a Gottlob Frege által kitaposott úton haladnak, és a lényegét illetően a gondolkodást egyszerű információfeldolgozásnak tekintik. Amikor tényekről beszélnek, feltételezik, hogy ezek valóságosan létező információ-struktúrák, amelyeket a gondolataink „megragadnak”, majd értelmes kijelentések formájában a külvilág tudomására hoznak. „Értelmen kívüli tények egyszerűen nincsenek.” [3] A tények összessége mégsem azonos azzal,

amit az értelem megragad belőlük. Könnyen belátható, hogy az emberi értelem, mivel mindig valamilyen „valóságossal” lép kapcsolatba, maga is a „valóságos tények” közé tartozik. „Tehát bizonyos tekintetben a tények önmagukhoz kapcsolódnak, ami abban a 'tényben' érhető tetten, hogy önmagunkhoz is a tényeken keresztül viszonyulunk. Az viszonyulási mód, amelyben a tényeket képesek vagyunk felfogni, illetve gondolatainkat tartalommal megtölteni, nos, éppen ez az, amit információnak nevezhetünk.” [4] A gondolkodás területén csak „olvasható és megismerhető” ténystruktúrákkal találkozunk. Kizárólag erre a fundamentumra támaszkodva vagyunk képesek anyagi-energetikai módon kódolni a gondolatainkat, és „... éppen ezért tudom most megírni ezt a könyvemet is. A könyv információt tartalmaz, amelyben az én gondolataim fejeződnek ki. Ezért lehet ez a könyv nem pusztán egy értelmetlen fekete-fehér nyomat, hanem jelentés-kifejezés.” [5] Erre a felismerésre épül napjaink univerzális információ-filozófiája is. Mindebből egyenesen következik a megállapítás, hogy hamis információk, azaz alternatív tények és álhírek („fake news”) valójában nem léteznek, csak az információk helytelen használatáról beszélhetünk. Ezért az „álhírek” kifejezés maga is „álhír”, amely csak arra jó, hogy összezavarjon bennünket. Az álhírek nem „alternatív tényekről” szóló híradások, hanem téves vagy hamis híradások, amelyek a hozzájuk kapcsolódó értékítéletekkel, illetve kommentárokkal eltorzítják a tényeket. A könyv vége felé Markus Gabriel megemlíti Yuval Harari *Homo Deus* című könyvét, és igazat ad az izraeli filozófusnak: mi, emberek, sohasem vagyunk olyan helyzetben, hogy minden részletét átlássuk a körülöttünk zajló események sokaságának. Ezért aztán történeteket mesélünk magunknak, amelyek koherens egészként lépnek a tudatunkban zajló „valós” folyamatok helyébe. „Harari azzal a valóban helyes tétellel zárja a *Homo Deus* című könyvét, hogy az emberek kénytelenek történetekké összeállítani az általuk megélt eseményeket, amelyek – bizonyos kritikai tömeget elérve – lehetővé teszik az embercsoportok tartós kohézióját.” [6]

Nos, a *Nexus* elsődleges mondanivalója éppen annak a „ténynek” az igazolására épül, hogy az információ elsősorban nem a tények reprezentálása, és nem is az igazság és a hamisság megkülönböztetése a célja – az információ más információkhoz kapcsolódva lehetővé teszi, hogy bizonyos embercsoportok tartós és működőképes közösségeket hozzanak létre. Az információ elsődleges szerepe az összekapcsolás: „... információ az, ami a különböző pontokat hálózattá köti össze. Az információ nem feltétlenül informál bennünket a dolgokról – hanem alakzatba helyezi azokat.” [7]

Harari könyve elsődlegesen az emberi történelem információs hálózatainak sokszínű „katalógusa”. A szerző úgy véli, a biológiai folyamatok is tekinthetők információs hálózatnak. Sajnos, az nem válik egyértelművé Harari okfejtéséből, hogy a DNS – mint molekuláris információ – csak távoli, legfeljebb „analogikus kapcsolatban” van az emberi társadalmakban működő információs hálózatokkal, vagy mindkét hálózatfajta ugyanazt a „lényegiséget” juttatja érvényre. Kétségtelen, a szerző a továbbiakban alapvetően az emberi történelem információs hálózatainak „működéslogikájával” foglalkozik, és többnyire érdekes és elgondolkodtató kommentárokkal tarkítja az emberi civilizáció tízezer éves történetét összefoglaló „megaelbeszélését”.

közösségi kohézió

Az emberi faj megkülönböztető jegye, mondja Harari, nem a gondolkodásban, hanem a „rugalmas együttműködés” készségében érhető tetten, ami mögött a nyelvi és kommunikációs képességben végbement evolúciós változások rajzolódnak ki. A fogalmi gondolkodás képessége azért lehet az ember nevű lény „privilegiuma”, mert agyunk a különféle fiktív történetek kitalálásán és verbális kommunikációján keresztül edződött, és éppen ezek az általánosan ismert és elismert „sztorik” jelentik a közösségi kohézió legfontosabb fundamentumát. Az emberi közösségek folyamatosan szélesedő kooperációs teljesítményéhez nem szükséges, hogy a tagok személyesen ismerjék egymást. Sokkal fontosabb, hogy az emberek együtt élő csoportjai higgyenek a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó narrációkban, amelyek morális értékeket, viselkedési mintákat és világértelmezéseket közvetítenek számukra. A nagy világvallásokat ugyanúgy az interszubjektív entitásokhoz tartozás élménye és szükséglete tartja életben, mint a modern korok diktátorainak (például Sztálin, Hitler) hatalmát is a „karizmatikus vezetők” köré szőtt, a totalitárius ideológiákkal szimbiózisban élő modern mítoszgyártás alapozta meg. „Az emberi hálózatokat általában fiktív történetek tartják össze, főként olyanok, amelyek interszubjektív entitásokról, például istenekről, pénzről, nemzetekről szólnak. Az emberek egyesítése szempontjából a fikciónak két, természetéből adódó előnye van a valósággal szemben. A fikciót kedvünk szerint egyszerűsíthetjük, míg az igazság általában bonyolult, mivel maga a valóság is bonyolult, amelyet reprezentálni igyekszik.” [8] Harari szerint a nemzet is csak „interszubjektív entitás”, vagyis nincs sok köze a primer valósághoz és az igazsághoz.

Mint a politikusok által generált „narratív identitás” kizárólag arra szolgál, hogy az aktuálisan hatalmon lévők ideológiai legitimációjaként megkérdőjelezhetetlenné tegye a fennálló rend erkölcsi vagy éppen vallási tekintélyét. Harari joggal hivatkozik az Amerikában élő és alkotó Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* című klasszikus munkájára – amelynek legfontosabb állítása, hogy a premodern vallási közösségeket és a 19. század elejétől megerősödő nacionalista ideológiákat a hatékonyan működő fikciós világok körébe kell utalnunk –, és az is jól kitapintható, hogy az izraeli gondolkodó nacionalizmus-felfogása számos ponton hasonló. ^[9] Harari némelykor engedékenynek mutatkozik, és elismeri, hogy nem minden politikus hazudik, amikor a nemzeti identitásra és a közös történelmi múlt összetartó erejére hivatkozik, „Ugyanis nem csupán az igazmondás és a hazugság közül választhatunk. Van egy harmadik lehetőség. Egy fikatív történet elbeszélése csak akkor hazugság, ha úgy teszünk, mintha a valóságot reprezentálnánk vele. Akkor nem az, ha nem színlelünk ilyesmit, hanem elismerjük, hogy a létező valóság reprezentálása helyett új interszjektív valóságot kívánunk létrehozni.” ^[10] Ez a „lazább követelmény” már elfogadhatónak, illetve sokak szemében talán teljesíthetőnek is tűnik, de némi kétség

továbbra is munkál bennem. Véleményem szerint a társadalmi-politikai élet kommunikációs gyakorlatában szinte teljesíthetetlen elvárás, hogy a politikusok megnyilatkozásai megfeleljenek a tudományos kijelentések igaz/hamis normáinak, és őszintén vallják be: „Kérem, amit én most felkínálok Önöknek, az csak egy fikció”. Vagy mit szólnánk ahhoz, ha egy politikus a következő mondatokkal indítaná kampánybeszédét: „Most nem tudósként szólok Önökhöz. Ha a nemzeti múltunk minden tekintetben hiteles és tudományos bizonyítékokkal alátámasztott valóságára kíváncsiak, forduljanak akadémiaiánk illetékes kutatóintézeteinek munkatársaihoz. Én, itt és most, csak politikusként nyilatkozom meg, és a saját politikai közösségemnek az *interszjektív valóságról* alkotott vízióiról és ezek általam feltételezett igazságáról szeretném meggyőzni Önöket.”

funkcionális részrendszerek

A modern társadalmak működését valóban nem lehet egyetlen, átfogó diskurzus keretében leírni. Egyébként a modern világrend széttöredezett

működésére már Immanuel Kant is felfigyelt, és *A fakultások vitája* című munkájában meggyőzően érvelt amellett, hogy a vallás, a jog és a tudomány (filozófia) más és más diskurzus-szabályoknak engedelmesskedik. Részben az ő nyomdokain haladva, a múlt század német szociológusa, Niklas Luhmann úgy fogalmaz, hogy napjaink (nyugati) társadalmi a funkcionális részrendszerek keretében működnek, azaz másfajta kommunikációs szabályrendszerekkel találkozunk a jogban, a gazdaságban, a vallásban, a művészetben, a tudományban, a privát szférában stb. A jog részrendszerében folyó diskurzusban a jogos/jogtalan, a gazdaságban a rentábilis/nem-rentábilis, a vallásban az immanens/transzcendens, a tudományban az igaz/hamis, a művészetben a szép/rút, az intimitás szférájában pedig a szimpatikus/antipatikus kódpár szabályozza a kommunikációt. A politikai szférában a hatalomra kerülni/ellenzékben maradni kódpár érvényes. Kétségtelen, az utóbbi részrendszer, azaz a politika világa engedelmesskedik legkevésbé a Luhmann által akkurátusan leírt szabályrendszernek.

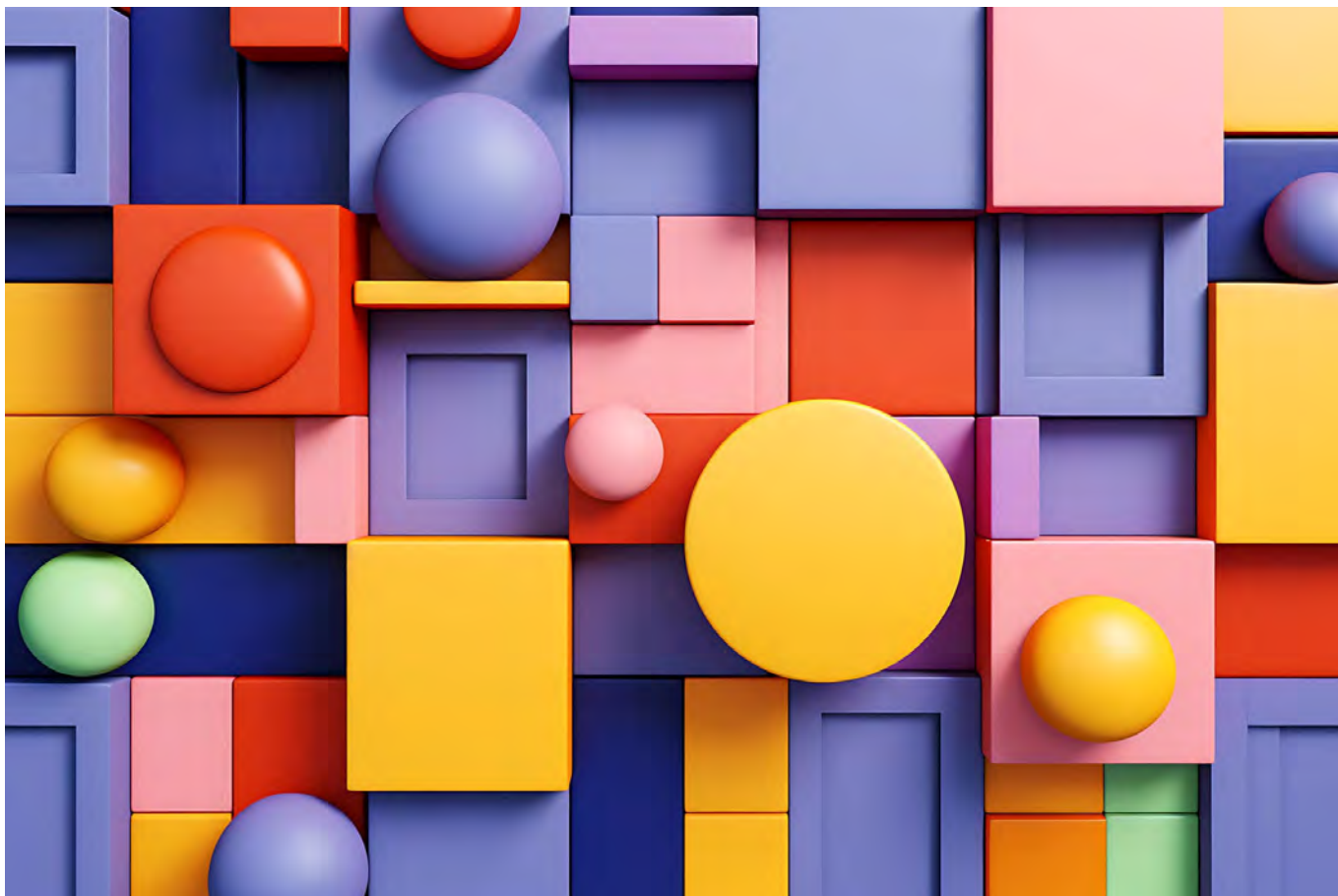
Jean-François Lyotard írja: egyrészt igaz, hogy a történelmi-politikai diskurzusban megjelenő valóság jobbára diakrón történések sorozata, és „... ezt az eseményhalmazt elvileg ugyan le lehet írni a tudományos diskurzusokra jellemző deskriptív mondatokkal, de hogy mi az iránya ennek a sorozatnak, ezt képtelenség megmondani. Nem lehet tudni, hogy a sorozat a fejlődés, a regresszió vagy a stagnálás szabályainak engedelmessékedik-e.” [11] A gyakorló politikust általában nemigen érdeklik ezek az elméleti dilemmák. Ő úgy gondolja, s ebben talán nem is téved, hogy foglalkozzanak ezekkel a szakmai kérdésekkel a filozófusok és a történészek. „Én azzal is megelégszem, ha megnyerem a következő választást.” Azt már Immanuel Kant is világosan látta, hogy az ember nevű lény voltaképpen különleges *kompozitum*, ugyanis egyszerre két világ polgára: része az objektív törvények szerint működő személytelen, kozmikus rendnek, akire ugyanúgy érvényesek a természet fizikai és biológiai törvényei, mint bármelyik más létezőre, ugyanakkor mint *homo politicus* és *homo moralis* ésszel és szabad akaratúval rendelkező lényként tekint magára, aki újra és újra arra törekszik, hogy az általa elképzelt *Jó* közelébe kerüljön. Olykor persze Harari is megpróbál differenciáltan

gondolkodni, illetve érvelni, például amikor a társadalmi alrendszerek működésének zavarait, illetve a hibák és tévedések korrekciójának lehetőségeit vizsgálja. „A populistáknak igazuk van abban, hogy a tudósok ugyanúgy nem mentesek az emberi előítéletektől, ahogyan senki más sem. Azonban hála az intézményi önhelyesbítő mechanizmusoknak, ezeken az előítéleteken túl lehet lépni. Elegendő empirikus bizonyíték birtokában gyakran csak néhány évtizedre van szükség ahhoz, hogy egy unortodox elmélet felforgassa a már rögzült bölcsességeket, és új konszenzussá váljon.” [12] De ahhoz, hogy a tudomány önhelyesbítő mechanizmusai hatékonyan működhessenek, elengedhetetlen feltétel, hogy a tudomány autonóm rész- vagy alrendszerként jelenjen meg a társadalomban. Persze ennek a követelménynek a többi részrendszer autopoietikus (önszervező) teljesítményére is érvényesnek kell lennie, mert a jog, művészet, a gazdaság stb. részrendszereinek ugyancsak megvannak a maguk „autonóm önszabályozó kódjai”, amelyeknek „engedelmeskedniük” kell, hogy sikeresen működjenek. Ezt a feltételt mintha Harari is elfogadná, hiszen néhány oldallal később ezt írja: „A tudományos intézetek azért engedhetnek meg maguknak erős önhelyesbítő mechanizmusokat, mert a társadalmi rend megóvásának nehéz feladatát más intézményekre hagyják. Ha betörnek egy vegyész laboratóriumába, ha egy pszichiáter halálos fenyegetést kap, nem egy szakfolyóiratnak fognak panaszkodni, hanem a rendőrséget hívják.” [13] Ez pontosan így van, és abban is igaza van Hararinak, hogy a modern demokratikus politikai rendszerekben viszonylag hatékonyan és kiszámíthatóan működnek ezek a korrekciós mechanizmusok. Például a X évenkénti parlamenti választások – jó esetben – lehetőséget biztosítanak, hogy a választópolgárok megerősítsék az aktuálisan hatalmon lévők hatalmát, vagy éppen más politikai pártok képviselőinek szavazzanak bizalmat. Az is igaz, hogy a diktatúrákból, illetve totalitárius rendszerekből jórészt hiányoznak ezek a korrekciós mechanizmusok: működnek, amíg működnek, és egyszer csak – gyakran egészen váratlanul – összeomlanak. A szerző legfontosabb állítása: a demokráciák és a totalitárius rendszerek közötti alapvető különbség abban áll, hogy amíg a demokratikus rendszerek sokféle, heterogén és decentralizált információs hálózatokra épülnek, a diktatúrák minden információt egyetlen központba koncentrálnak, és a társadalom minden szegmensének irányítását kizárólag ebből a centrumból kiindulva tartják elképzelhetőnek.

információs deficit

Más kérdés, hogy ellentétben a modern diktatúrákkal: „Néró római császár például nem rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel a távoli falvakban élő parasztok életét mikromenedzselhette

volna. Így aztán sok diktatórikus rendszerben is jelentős autonómia marad az egyéneknek, vállalatoknak és közösségeknek.” [14] Valóban, a szabadság és az autonómia lehetősége bizonyos fokig az információ-hiányból is eredhet. Ebben ugyancsak igaza van Hararinak. Az, hogy a központi hatalom információs deficitje olykor hasznos lehet, véleményem szerint rendkívül érzékletesen jelenik meg *A hazafi* című nagy sikerű amerikai filmben, amelyet a kétezres évek elején mutattak be. A sztori az amerikai függetlenségi háború éveiben játszódik Dél-Karolina államban. A történet elején arról vitatkoznak az állam befolyásos telepesei, hogy érdemes-e csatlakozniuk az akkor már egy éve zajló függetlenségi háborúhoz. A film főhőse, a franciák és az indiánok elleni háborúk bátor harcosa, Martin százados (Mel Gibson) hozzászólásában először azt ajánlja megfontolásra a vita résztvevőinek: „Fölöttünk, amerikai telepések fölött jelenleg egyetlen ember, a tőlünk háromezer mérföldre található brit uralkodó zsarnokoskodik. Nem találkoztunk vele soha, s nyilván ő sem tud rólunk semmit. És akkor most tegyük fel a kérdést: mit nyerünk azzal, ha majd mi magunk választunk magunknak ezer kis zsarnokot, akiknek székhelye egy mérföldnyire lesz innen, és minden információval rendelkeznek rólunk?” (Nem szó szerint idéztem, de igyekeztem hitelesen összefoglalni.) Végül persze a csatlakozás mellett döntenek a telepések, de ez a kis intermezzo elgondolkodtatja a nézőt, vajon biztosak lehetünk-e, hogy mindig az előnyünkre szolgál az információs hálózatok bővülése és ezek hatékonyságának szakadatlan erősödése?

Harari – az első pillanatra talán szokványosnak tűnő – egyszerű és könnyen érthető vázlatot is felkínál az információs technikák és technológiák történeti fejlődéséről, amely aztán keretüül szolgál számos eredeti, ugyanakkor sok szempontból vitatható kommentárjának. A kőkorszakban a szájhagyományok, a barlangfestmények és más primitív szimbólumok jelentették az információcsere elemi formáját. Ezeknek is szerepük volt a bonyolultabb információs hálózatok létrejöttében, amelynek első „forradalmi” típusát az írásbeliség megszületésében látja. Az emberek által megteremtett interszubjektív valóságok (elsősorban a verbális kommunikáció) hatékonyságának határt szabott az agykapacitás. „Ezt a határt azonban az írásbeliség segítségével át lehet lépni. A dokumentumok nem reprezentáltak egy objektív, megtapasztalható valóságot; maguk voltak a valóság... olyan precedenseket és modelleket biztosítottak, amelyeket később a számítógépek is használtak. A számítógépek azon képessége, hogy interszubjektív valóságokat hozzanak létre, voltaképpen az agyagtáblák és a papírlapok hatalmának kiterjesztése.” [15] Az írás által megszületett újfajta információs technika lehetővé tette az ókori birodalmak (Mezopotámia, Egyiptom stb.) számára, hogy hatékonyan működő bürokráciát

építsenek ki, és a tulajdonjoghoz, a hitelszerződésekhez kapcsolódó információt tárolni és átörökíteni lehessen. Az állam kiszámítható működéséhez szükséges volt, hogy az írott szerződések önálló életre keljenek, és szinte „kommunikációs partnerekként” lehessen kezelni ezeket. „A hitelszerződéseket (*duākam*) ‘megölték’, amikor a hitelt visszafizették. Ez úgy történt, hogy az agyagtáblát megsemmisítették, ellátták valamilyen jellel, vagy letörölték róla a pecsétet.” **[16]** Az írott szerződés több volt, mint egyszerű reprezentáció: maga is a valóságos dolgok sorába lépett. De az írott szöveg információs funkciója talán nem is az állami bürokráciák hatékony működésében, hanem a vallások, kiváltképpen a monoteista vallások társadalomszervező és a kollektív viselkedési normákat megfellebbezhetetlen erővel kontrolláló funkciójában teljesedett ki. A monoteista vallások fundamentumát a szent könyvek (Biblia, Korán) szövegeinek transzcendens, a véges emberi értelem képességeit meghaladó eredete garantálta. Az emberek csak lejegyezték, nem megalkották ezeket a szövegeket. Persze az a megkerülhetetlen szükségszerűség, hogy az isteni akarat mégiscsak az esendő ember közvetítésével került rögzítésre, már a kezdet kezdetén is vitákhoz és véres erőszakba torokolló vallásháborúkhöz vezetett. A számos Biblia-másolat közül melyik tekinthető hitelesnek? A Talmud szerint már egyetlen betű kihagyása is a világ pusztulásához vezet. De ki dönti el, melyik szöveg a helyes, és melyik nem? Ki rendelkezik a hiteles értelmezés jogával és felelősségével? „Még ha az emberek meg is egyeznek egy könyv szent voltában és pontos megszövegezésében, ugyanazokat a szavakat is értelmezhetik különbözőféleképpen. A Biblia azt mondja, szombaton nem szabad dolgozni. Nem tisztázza azonban, hogy mi számít munkának. Szabad-e megöntözni a földünket szombaton?” **[17]** Való igaz, hogy a csoportok, amelyek kivívták maguknak a szent könyvek autentikus értelmezésnek jogát, fölébe kerültek az adott vallási közösséghez tartozó „laikus vagy inkompetens embertársaiknak.” Idővel a „... rabbik lettek a zsidóság technokrata elitje, akik sokévi filozófiai és jogi vitatkozással fejlesztették érvelési és szónoki képességeiket. Így hát visszafelé sült el az a próbálkozás, hogy az új információs technológiával megkerüljék a tévedésre hajlamos emberi intézményeket, hiszen a szent könyvek megmagyarázásához szintén emberi intézményre volt szükség.” **[18]** Amíg például a korai kereszténység híres egyházatyái (Órigenész, Szent Ágoston) viszonylag szabadon értelmezték a Bibliát, a világi hatalommal szimbiózisban élő

katolikus egyház működésében (élén a római pápával) már szétválaszthatatlanul egybeolvadt a „krisztusi eredet” tisztasága és a „gyarló emberi intézmények” pragmatizmusa.

hisztérikus méretek

Az információs hálózatok kiteljesedésében a könyvnyomtatás megszületése és viharos gyorsasággal történő elterjedése jelentette a következő forradalmi változást. A 16. században

elsőként protestáns egyházak ismerték fel ennek a technikai találmánynak az igazi jelentőségét, és azt hirdették, hogy az egyre könnyebben beszerezhető Biblia értelmezése nemcsak joga minden hívő embernek, de kifejezetten kötelessége is, hogy Isten szándékát maga fejtse meg. „Csakhogy Isten szava sohasem értelmezte magát, ezért előbb-utóbb nemcsak a lutheránusoknak és a kálvinistáknak, de az összes többi protestáns felekezetnek is saját egyházi intézményt kellett alapítania, és feljogosítania a szöveg értelmezésére, valamint az eretnekek üldözésére.” [19] A könyvnyomtatásnak köszönhetően lehetővé vált a korábbi korokhoz képest jóval szabadabb, az egyházi és a világi hatalmak által kevésbé kontrollálható információcsere. A kora újkor nagy természettudósai, Kopernikusz és Galilei sokkal egyszerűbben és hatékonyabban tudták eljuttatni forradalmian új elméleteiket az írni és olvasni tudó polgárokhoz, mint a korábbi nemzedékek tudósai. De a nyomda nemcsak a tudományos ismeretek gyors terjedését tette lehetővé, hanem „a vallásos fantáziákét, az álhírekét és az összeesküvés-elméleteket is.” [20] Az effajta álhírek ideáltípusát a boszorkányok világméretű összeesküvéseiről szóló legendákban fedezhetjük fel, amelyek akkor pörögtek fel igazán, amikor ezek a konstruált és hamis „információk” nyomtatott könyvek formájában is terjedtek a lakosság viszonylag széles rétegeiben. Ekkor vált igazi bestsellerré a *Boszorkányok pörölye*, amely a „boszorkányok sátáni gonoszságának” részletezésével sokkolta az olvasókat. Részben ennek „köszönhető” az ezeröttszázas évek végén kulmináló, szinte hisztérikus méreteket öltött boszorkányüldözés, amelynek Európa-szerte több tízezer ártatlan áldozata volt. Noha némely egyházi személy és teológus, a józan ész és a keresztényi szeretet nevében megpróbálta megállítani a hisztériát, a katolikus egyház legfelsőbb intézményei, élükön a római pápával – legalábbis hallgatólagosan – asszisztáltak

ártatlan emberek megkínzásához és kivégzéséhez. A boszorkányperek, eretneküldözések, erőszakos térítések, a hitetlenek kiátkozásának sok évszázados gyakorlata a monoteista egyházak, közöttük a keresztény felekezetek intézményeinek rendkívül gyenge önkorrekciós teljesítményéről tanúskodnak, és ezeknek a hibáknak a beismerésével jórészt még mindig adósak az egyházak. Harari az amerikai őslakos indiánok tömeges elpusztítását is az „egyház hivatalos irányelvéből fakadó” erőszakos térítéssel magyarázza. Itt azonban érdemes megállni kicsit. Valóban egyedül a katolikus egyház lelkén szárad a szomorú történelmi tény, hogy az Amerika felfedezését követő évszázadban (1500 és 1600 között) a kontinens lakosságának közel kilencven százaléka elpusztult? Ha habozás nélkül igennel válaszolnánk a kérdésre, igencsak leegyszerűsíténénk és eltorzítanánk a valóságot. A demográfusok szerint akkoriban körülbelül nyolcvanmillió ember lakott Észak- és Dél-Amerikában, azaz a Föld nagyjából minden ötödik vagy hatodik embere az újonnan felfedezett kontinensen élt. Tzvetan Todorov az *Amerika meghódítása* című könyvében írja, hogy valóban ebben az évszázadban került sor minden idők legnagyobb népirtására, hiszen például Mexikó lakossága huszonötmillióról egymillióra csökkent. De nem az történt, hogy a spanyolok szándékosan kiirtották a bennszülötteket. „Inkább a bennszülötteket ért kulturális sokk feldolgozatlansága állt a rettenetes genocídium háttérében. A humanista szerzetesek (például Bartolomé de las Casas) arról számoltak be, hogy a bennszülött anyák tömegesen fojtották meg az újszülötteket, illetve a férfiakból és a nőkből szinte teljesen kiveszett a szexuális vonzalom. Vagyis az őslakosoknak szó szerint elment a kedvük az élettől.” [21] A későbbi századokban éppen a jezsuita szerzetesek voltak azok, akik missziós telepeket hoztak létre Dél-Amerikában, hogy a szétesett indián közösségek elviselhető feltételek mellett szerveződhessenek újjá. A portugál rabszolga-kereskedők rendszeresen támadták ezeket a telepeket, egyaránt pusztítva a bennszülötteket és a misszionáriusokat.

Harari nem, vagy csak alig reflektál ezekre az információkra. Óvatosan fogalmaz, de mégiscsak azt sugallja, hogy a monoteista vallások mindegyike, illetve az olyan modern totalitárius rendszerek, mint például a sztálini diktatúra „lényegi rokonságban” állnak. „Nem kellene-e a katolikus, vagy a görögkeleti egyházat is totalitárius intézménynek tekintenünk?” ^[22] Talán nem, hangzik a válasza, mivel a katolikus egyház mindig megőrizte viszonylagos függetlenségét az állami szervektől, ellentétben a sztálini rendszerrel, ugyanis „... Szovjetunióban az állam és a párt egymást erősítette, és mindkettő, *de facto* vezetője Sztálin volt.” ^[23] Harari számos kritikus próbált magyarázatot találni a gondolkodó radikális vallásellenességére. Némelyek úgy vélik, az izraeli kisvárosban felnőtt, homoszexuális Harari serdülőként sokat szenvedett a zsidó ortodoxia által (is) nyíltan képviselt homofób nézetektől, ami legalább részben magyarázza a monoteista vallások iránt érzett ellenszenvét. Talán így van, talán nem. Nehéz vagy szinte lehetetlen pontos választ adni a kérdésre, de a bizonytalanságtól nem kell megijednünk, inkább örüljünk, hogy egyelőre senki sem

lát a másik ember fejébe, és nem tudja „elolvasni” a gondolatait. Ennek lehetőségét már a közeljövőben sem lehet kizárni, mondja Harari. Hiszen, ha a színre lépnek a „gondolatolvasás” képességével rendelkező mesterséges intelligenciák, azok lesznek „világunk új diktátorai”.

provokatív megfogalmazások

Egyébként, mintegy a szerző mentségéül felhozva, a monoteista világvallásokban rejlő „immanens erőszak” tézise korántsem tekinthető Yuval Harari „eredeti ötletnek”.

Évezredes hagyománya van ennek az erősen kritikus hozzáállásnak (olykor persze csak szimpla vádaskodásnak), amit már csak a történeti hűség miatt sem üdvös cselekedet a világ „minden gonoszságra képes ateistáinak és materialistáinak” számlájára írni, ahogy azt manapság is gyakran tapasztaljuk. Elég csak belelapoznunk az utóbbi félévszázad polgári anti-monoteista irodalmának néhány gyakran idézett munkájába, máris láthatjuk, hogy számos vallás- és kultúrtörténész, illetve filozófus milyen éles bírálatokat fogalmaz meg a három nagy monoteista világvallás állítólagos „erőszakcultuszával” szemben. [24] A brit politikafilozófus, John Gray, a nemrégiben magyarul is megjelent *Az ateizmus hét formája* című könyvében érdekes és meghökkentő „információkkal szolgál” egy bizonyos William Empson nevű brit irodalomtudósról, akit a huszadik század egyik legjelentősebb irodalomkritikusaként tartanak számon. Az élete bizonyos szakaszában maoista eszméket valló Empson olykor egészen szélsőségesen keresztényellenes állításokat fogalmazott meg, és egyenesen gonosznak nevezte a kereszténység Istenét, aki „meglepően hasonlít Sztálin Jóska bácsira; ugyanaz a türelem a keménység látszata mögött, ugyanaz az időnként fellángoló jovialitás, ugyanaz az alapvető gátlástalanság, ugyanaz a hajlam a dührohamra”. [25] Ezek az „információk” ugyan nem igazolják Harari „anti-monoteista” álláspontjának igazságát, de talán abban segíthetnek, hogy érthetőbb kontextusba helyezik a szerző olykor valóban provokatív megfogalmazásait.

A *Nexus* első részének utolsó fejezete a huszadik század totalitárius rezsimeinek rémtetteit, kiváltképpen a sztálini korszak emberiségellenes bűneit veszi sorba, amelyek technológiai háttérében az emberi hálózatok kifinomult információs

rendszerei álltak. A kora újkori Európa boszorkányvadászai jobbára csak a rosszindulatú pletykákra támaszkodtak, mert nélkülözték a modern információs technikákat, viszont a szovjet kulákvadászok „egy totalitárius rendszerben dolgoztak”, rendelkezésükre állt „a távíró, a vonat, a telefon és a rádió – na meg egy óriási kiterjedésű bürokrácia. Ők két évet szántak a kulákok millióinak likvidálásra.” [26] Az erőszakos kollektivizálás következtében több millió, jobbára ukrán származású ember halt éhen. Az ukránul *holodomor* kifejezéssel illetett genocídium valóban a huszadik században elkövetett egyik legsúlyosabb, jórészt a szovjet totalitárius rendszer számlájára írható bűncselekmény volt. De anélkül, hogy kisebbitenénk ennek a tömeggyilkosságnak a súlyát, érdemes a világ más részein történt, a nagy ukrainai éhínségre meglepően hasonlatos emberi katasztrófákra is odafigyelni. A 2022-ben elhunyt amerikai várostörténész, ökológus és író, Mike Davis, a kétezres évek elején *A harmadik világ születése. Éhségkatasztrófák és tömeggyilkosságok az imperializmus korában* címmel sok vitát kiváltó könyvet jelentetett meg. [27] A könyv a tizenkilencedik század végi két éhségkatasztrófa történetét és az azt követő, a déli félteke jórészére kiterjedő világjárványok gazdasági és politikai hátterét dolgozza fel. Az 1876 és 1879, illetve az 1896 és 1900 között tomboló éhínség durván 30 és 60 millió közötti áldozatot szedett a glóbuszon. Az éhínség elsősorban Etiópiát, Indiát, Kínát és Braziliát érintette. Ezt a katasztrófát korábban is számontartotta a történelmi emlékezet, de Mike Davis könyvének megjelenéséig a történeteket az éghajlatváltozás, közelebről az El Nino jelenség számlájára írták. Mike Davis szerint ez a magyarázat, noha tartalmaz némi igazságot, elfedi a lényegét. Kutatásai inkább azt erősítik, hogy az éhségkatasztrófa első számú kiváltója a globális kapitalizmus határt nem ismerő profitmaximalizáló törekvése volt. Amikor a tőzsdén csökkent a gabona és egyéb alapvető élelmiszerek ára, a termelők, illetve a kereskedők a „szabadpiaci kereskedelem logikájára hivatkozva” inkább elégették vagy a tengerbe dobták a gabonát, és megvárták, amíg számukra elfogadható szintre emelkedtek az árak. Igazából ekkor született meg a harmadik világ, mondja Mike Davis. Hogy hol található az igazság a „klímaváltozás versus globális kizsákmányolás” vitában, azt semmiképpen sem szeretném eldönteni, de az mindenképpen szembeötlő volt számomra, hogy Harari a *Nexus*-ban is csak nagyon óvatosan bírálja a liberális kapitalizmus információs hálózatainak diszfunkcionális működését, leginkább a

populizmusnak tett engedményeket kifogásolja. Az ugyan vitathatatlan, hogy a könyv jegyzetapparátusában hatalmas mennyiségű szakirodalom található, mégis, ezek minőségét illetően számos kifogás merülhet fel az olvasóban. Például, hogy az utóbbi két évszázad legjelentősebb civilizációelméleti és társadalomkritikai munkái nem szerepelnek a hivatkozott művek sorában. [28]

A könyv második része a szervesetlen hálózatok, azaz a számítógép-alapú „hálózatoknak” az ember számára egyre nehezebben kontrollálható működésmechanizmusát mutatja be. Harari szerint a korábbi információs technológiáktól eltérően (például nyomdagépek, rádiók) a hálózatok újabb nemzedékei már képesek az önálló döntésekre. A számítógépes hálózatok „sohasem alvó ügynökök”, ami azt jelenti, hogy a polgárok minden mozdulatát rögzíthetik és más információkkal összekapcsolják. Ezek a szervesetlen bürokraták „mindent figyelnek és elemeznek, amit teszünk. Az emberek úgy élnek a digitális bürokráciában, ahogyan

a halak a vízben, állandóan adatokat lélegezve ki és be. Minden cselekedetünk adatnyomot hagy, amelyeket mások begyűjtenek és elemeznek, hogy mintázatokat keressenek bennük”. [29] Ebben az új világban a magánszféra intimitása is súlyosan károsodhat, hiszen a számítógép-hálózatok mindig monitoroznak bennünket. A KGB és a náci titkosrendőrség (Gestapo) ügynökeinek olykor mégiscsak szükségük volt az alvásra, ellenben a digitális hálózatok éjjel-nappal éberrel figyelnek. Még ha ez az állandó megfigyelés nem is mindig rossz szándékkal történik, pusztán a tény, hogy „folyamatosan megfigyelt emberként” éljük mindennapjainkat, elveszi tőlünk a lehetőséget, hogy legalább időnként kikapcsolódjunk és lazítsunk. A számítógépek és a mesterséges intelligenciák kezdetleges típusai, azon túl, hogy működtetik az emberek által beléjük táplált programokat, egyelőre képtelenek arra, hogy maguk határozzák meg működésük „végső célját”. Ezt a feladatot majd az információs hálózatok következő nemzedékei fogják elvégezni.

súlyosan téved

Idáig jutva az elmélkedésben, Harari egyszer csak „komoly filozófusként” szólítja meg az olvasót, és arról töpreng, hogy miért nem sikerült a felvilágosodás nagy filozófusainak meghatározniuk az „emberi élet végső célját”. A negatív példák megszemélyesítésére Immanuel Kant tűnik számára a legalkalmasabbnak. *A kantiánus náci* című alfejezetben a königsbergi filozófus deontologikus etikáját a „használatlan” és az „embertelen” jelzőkkel illeti, és azt írja, hogy ebből az erkölcsstanból a náciizmus és minden más totalitárius eszmerendszer is bőven meríthet érveket a maga gonosz szándékának igazolására. Természetesen egyetlen halandó sem állhat minden kritika fölött, így Kant sem. De a bírálatoknak meglapozott és bizonyítható érveken kell nyugodniuk, nem téves és erősen elfogult értelmezéseken. Márpedig Kant esetében Harari súlyosan téved! Röviden: Harari legfontosabb érve úgy szól, hogy a kanti kategorikus imperatívusz lényegében a jól ismert arany szabály megismétlése, hogy „Ne tedd azt másokkal, amit nem kívánsz, hogy veled cselekedjenek.” Valójában Kant egészen mást mond! A kategorikus imperatívusz így hangzik: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind az általános törvényhozás elvéként érvényesülhessen.” A legfontosabb különbség a két „maxima” között, hogy az arany szabály partikuláris

érvényességű és a cselekvő önkényén alapul, továbbá nem kötődik semmilyen általános kritériumhoz. Például egy szado-mazochista ember, akinek állítólag örömet okoz a szenvedés, esetleg mondhatja, hogy fogadjuk el általánosan érvényes szabálynak, hogy embertársaink kínzása tulajdonképpen jó dolog, tehát ezt tenni minden tekintetben erkölcsös cselekedet. Csakhogy ez hibás érvelés, mivel csak a szado-mazochisták felfogását tükrözi, és rajtuk kívül mindenki más számára elfogadhatatlan. Ezzel ellentétben a kanti kategorikus imperatívusz egyetemesen érvényes szabály, amely minden racionális lényre vonatkozik. Egyelőre persze csak a *homo sapiens* tekinthető ilyen lénynek, de ha a kozmoszban léteznének még rajtuk kívül más értelmes lények – pszichofizikai adottságaiktól függetlenül –, rájuk is érvényesnek kellene lennie. Ezért nehéz elképzelni – mint azt Harari feltételezi –, hogy valóban értelmes párbeszéd jöhetett volna létre „Immanuel Kant és a magát egyébként kantiánusnak tartó – Adolf Eichmann között”. [31] Más kérdés, hogy Kant valóban elítélte és az „emberi természettel ellentétesnek” ítélte a homoszexualitást, ami az ő korában természetes és megkérdőjelezhetetlen felfogásnak számított. Nem vitás, Kant maga sem volt mentes korának előítéletes gondolkodástól, és ma már minden épeszű ember számára elfogadhatatlanok az ilyen kijelentések – bárkitől származzanak is. De van-e értelme a 21. század elején számonkérni a 18. század második felében élő és alkotó embertársainktól, hogy miért nem úgy gondolkodtak a világról, mint mi? Ezen az alapon számos, ugyancsak a 18. század második felében tevékenykedő brit liberális filozófust és politikust is a vádlottak padjára lehetne ültetni, hiszen ezek az urak – miközben a parlamentben és a klubokban – szép beszédek tartottak az emberi szabadság fontosságáról és értékéről, nem kis részben azon gazdagodtak meg, hogy jelentős részvényeket fektettek a hajótársaságokba, amelyek az Angliában akkor még teljesen legálisnak számító rabszolga-kereskedelemmel foglalkoztak. [32]

A könyv harmadik részének (*Komputerpolitika*) fejezetei elsősorban azzal az izgalmas kérdéssel szembesítik az olvasót, hogy vajon a következő évtizedek demokratikus társadalmában kik (vagy mik) fogják elvégezni a működőképes emberi közösségek megőrzéséhez és „újratermeléséhez” szükséges önkorrekciós feladatokat: mi, azaz a „hús-vér emberek”, avagy az immár érzelmi és akarati intelligenciával rendelkező mesterséges entitások lépnek a helyünkre. Eddig a szakemberek többsége úgy vélte, hogy számítógépeknek, illetve mesterséges intelligenciáknak nincsenek érzelmeik és más affektív képességeik, legfeljebb megtanulják és felismerik ezeket a mintázatokat. Épp ezért lehetnek rendkívül hatékonyak. Idővel még az olyan, eddig kizárólag az emberek számára fenntartott foglalkozásokat is átvehetik a számítógépek, mint a papi vagy tanári hivatás. Lehetséges, hogy a számítógépek is „képesek lesznek fájdalomra és szeretetre. Vagy ha nem is, az emberek úgy fogják kezelni őket, mintha éreznék ezeket.” [33] Harari szerint nem feltétlenül kell üdvözlönnünk ezeket a nagyon is lehetséges, akár már a közeljövőben bekövetkező fejleményeket. A mindent egy

központból történő irányítás, azaz a digitális totalitarizmus, éppen annyi veszélyt rejt magában, mint a digitális anarchia. A nyomtatott újságok, a rádióadók, a tv csatornák fölött szerkesztőségek, illetve médiatanácsok állnak, amelyek folyamatosan kontrollálják, hogy mi írható le, mi hangozhat el vagy éppen mi látható a nyilvánosság terében. A közösségi média ennél jóval szabadabb, de „egyben anarchikusabb nyilvános párbeszédet hozott”. A hajdani boszorkányüldözések borzalmain messze túlmutató rémhírek és összeesküvés-elméletek kelhetnek szárnyra, amelyek beláthatatlan következményekkel járnak. Az emberi civilizációt nemcsak tömegpusztító fegyverekkel lehet fenyegetni, de olyan hamis történetekkel is, „amelyek megbontják a köztünk lévő kötelékeket. Egy bizonyos országban kifejlesztett MI, amely hamis hírek, hamis pénz és hamis eszmék áradatát engedi szabadjára, számos másik országban okozhatja azt, hogy az emberek senkiben és semmiben nem fognak bízni.” [34] Mindenesetre hozzon bármit is a jövő, az előttünk álló konfliktusok megoldását nem háríthatjuk át a mesterséges technológiákra: ez, miként a múltban, továbbra is a *homo sapiens* nevű lény felelőssége marad. És ebben valószínűleg igaza is van Hararinak.

1. Harari, Yuval Noah: *Nexus. Az információs hálózatok rövid története a kőkorszaktól az MI-ig*. Centrál Kiadói Csoport, Budapest, 2024. 30. Ford.: Toma Péter ↑
2. I. m. 32. ↑
3. Gabriel, Markus: *Der Sinn des Denkens*. Ullstein Verlag, Berlin 2018. 84–85. A könyv glosszáriumában a szerző rövidebben is definiálja az információ szó jelenését: „Az információ annak a ténynek a rögzítése, hogy minden tudatos tapasztalat különbözik az összes többi olyan tapasztalattól, amelyet én vagy bárki más átélt vagy átélhet.” I. m. 355. Ez a meghatározás nagyon emlékeztet Niklas Luhmann információ-definíciójára. ↑
4. I. m. 85. ↑
5. I. m. 85. ↑
6. I. m. 248. ↑
7. Harari, i. m. 36. ↑
8. I. m. 53. ↑
9. Lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. Ford.: Sonkoly Gábor. Érdemes megjegyezni, hogy Anderson – Harari interpretációjától eltérően – nem kéri számon a különféle nacionalizmus-felfogásokon a tudományos igazság hiányát, csak annyit mond, hogy a „... közösségeket nem hamisságuk/hitelességük alapján kell megkülönböztetni, hanem az elképzelés stílusa alapján”. I. m. 21. ↑
10. Harari, i. m. 54. ↑

11. Kiss Lajos András: *Teóriák hálójában*. Filozófiai tanulmányok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 139. ↑
12. I. m. 118. ↑
13. I. m. 120. ↑
14. I. m. 121. ↑
15. Harari, i. m. 64. ↑
16. I. m. 65. ↑
17. I. m. 90. ↑
18. I. m. 91. ↑
19. I. m. 100. ↑
20. I. m. 101. ↑
21. Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat. Az európai identitás dilemmái*. Liget, Budapest, 2018. 115. Továbbá Todorov, Tzvetan: *La conquete de l'Amérique*. La question de l'autre. Éditions du Seuil, Paris, 1982. ↑
22. Harari, i. m. 165. ↑
23. I. m. 165. ↑
24. Például Dousse, Michel: *Dieu en guerre. La violence au coeur des trois monothéismes*. Albin Michel, Paris, 2002. Benoist, Alain de: *Hogyan legyünk pogányok*. Európa Authentica, Budapest, 2008. Ford.: Gazdag István ↑
25. Gray, John: *Az ateizmus hét formája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 119. Ford.: Babarczy Eszter. Az új politeizmus képviselőihez hasonlóan Empson úgy vélte, „A görög-római politeizmusban voltak csínytevő istenek, de nem volt helye annak a gondolatnak, hogy a világ a jó és a gonosz erők közötti harc színtere.” I. m. 120. ↑
26. Harari, i. m. 161. ↑
27. A könyv német fordítása: Davis, Mike: *Die Geburt der Dritten Welt*. Hungerkatastrophen und Massenvernichtung im imperialistischen Zeitalter, Assoziation A Verlag, Berlin – Hamburg, 2004. Egyébként számos történész a szovjet éhínség okait is részben a 1930-as évek rendkívül szélsőséges időjárásával magyarázza. ↑
28. Kivételek azért akadnak. Például Georges DUBY és Jürgen Habermas munkái megjelennek a jegyzetapparátusban. ↑
29. Harari, i. m. 217. ↑
30. Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 138. ↑
31. Lásd Harari, i. m. 249. ↑
32. Lásd Losurdo, Domenico: *Contre-histoire du libéralisme*. Éditions La Découverte. Paris, 2014. ↑
33. Harari, i. m. 284. Thomas Fuchs szerint az emberi természet a vágyak, az érzelmek, az ösztönök hiányában elveszítené orientációs képességét. Az éhség, a fájdalom, az öröm, a halálfélelem stb. érzései hozzátartoznak az *conditio humana* teljességéhez. „Testiségünket és biológiai természetünket meg kell védenünk annak lebecsülésére és leértékelésére irányuló törekvésekkel szemben. Ez természetesen önmagában még nem határozza meg, hogy milyen a jó és sikeres élet, de az biztos, hogy jobb fogódzókkal szolgál, mint a technikailag előidézett boldogság.” Fuchs, Thomas: *Verteidigung des Menschen*. Grundfragen einer verkörperten Anthropologie. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2020. 135. ↑
34. I. m. 316. ↑

kép | vecteezy.com